

Wprowadzenie

Proces starzenia się ludności to zjawisko, które w sposób wielowymiarowy określa ścieżki rozwojowe współczesnych społeczeństw, stanowiąc w XXI wieku źródło bezpośredniego wpływu na gospodarkę, kulturę oraz życie w wymiarze zarówno zbiorowym, jak i indywidualnym. Badacze są zgodni, że jesteśmy w trakcie jednej z najbardziej głębokich rewolucji społecznych, określanej mianem rewolucji wieku (*the Age Revolution*). Należy przy tym pamiętać, że jest ona konsekwencją stopniowej transformacji, rozpatrywanej w kategorii procesów długiego trwania, rozwijającej się w trakcie co najmniej ostatnich 150 lat. Synergiczny wpływ redukcji śmiertelności niemowląt, niskiego przyrostu naturalnego oraz wzrostu długowieczności dokonał znaczącej rekonstrukcji demograficznych struktur wielu społeczeństw (Gawron, Rojek-Adamek, 2016). Obserwowane zmiany implikują nowe zjawiska i procesy, które niejako wymuszają ciągłą aktualizację perspektyw analitycznych oraz otwierają nowe możliwości przyjmowania odmiennych niż dotychczasowe kontekstów interpretacyjnych. Jak słusznie opisywał to Piotr Szukalski, dokonuje się obecnie *odkrywanie na nowo problematyki wzrostu frakcji seniorów. Na poziomie mikro starość jest odkrywana na nowo jako faza życia, która z jednej strony staje się powoli etapem w mniejszym lub większym stopniu dostępnym dla każdego, z drugiej zaś – dzięki odpowiedniemu przygotowaniu – nie musi być w nieunikniony sposób związana z brakiem zdrowia i zależności od innych. Jednocześnie następuje wyraźne przeformułowanie podejścia do procesu starzenia się ludności na poziomie makro – od jednoznacznego definiowania interesującego nas zjawiska w kategoriach zagrożenia dla długookresowego rozwoju do pojmowania go w kategoriach wyzwania* (Szukalski, 2009b: 17). Wyzwanie to wybrzmiewa na każdym poziomie organizacyjnym życia społecznego. Wymaga przyjęcia jednoznacznego stanowiska i opracowania planu działania, zabezpieczającego potrzeby osób starszych, przez organizacje międzynarodowe, władze poszczególnych państw, jednostki samorządowe oraz podległe im instytucje (Szatur-Jaworska, Błędowski, 2016).

Oczywiście, wyzwania te dotyczą również bezpośrednio przedstawicieli kohorty seniorów, która nie stanowi jednak kategorii jednorodnej, lecz przeciwnie – jest skrajnie zróżnicowana zarówno pod względem posiadanych cech indywidualnych poszczególnych jej reprezentantów, jak i potrzeb, zależnych od zmieniającego się kontekstu społecznego. Dlatego właśnie osoby starsze w swoim codziennym funkcjonowaniu coraz częściej przejmują modele indywidualnych i społecznych aktywności, istotnie różniące się od zarezerwowanych i stosowanych dotychczas wzorów zachowań. Jak celnie określił to Wolfgang Reinhard (2009), obecne pokolenie tzw. wyżu powojennego doświadcza swoistej „starości drugiego rodzaju”. Zjawisko to przejawia się w konieczności opracowania i bieżącej weryfikacji przydatności nowych scenariuszy dla ról społecznych osób przekraczających umowne progi starości. Wyjątkowość i trudność tego zadania polega jednak na tym, że wymaga ono właściwego zagospodarowania niespotykanego dotychczas w historii ludzkości rezerwuaru czasu wolnego i potencjału ciągle rosnącej liczby seniorów. Innymi słowy, obserwujemy obecnie dokonujące się zmiany, często niezależne od woli osób, których bezpośrednio dotyczy, definiowania indywidualnej i społecznej tożsamości, służącej budowaniu pozycji społecznej seniorów bez odwoływania się do nieaktualnych już tradycyjnych ról i struktur społecznych. Towarzyszy temu stopniowe krzepnięcie modeli odchodzących od traktowania więzi rodzinnych w kategoriach filarów, które zastępowane są relacjami pozarodzinnymi, stanowiącymi alternatywę budzącą coraz większe zainteresowanie ze strony osób starszych, wynikające m.in. z dostrzegania możliwości zaspokajania zindywidualizowanych potrzeb.

Krystalizuje się zatem obszar rozwoju nowych instytucjonalnych form wsparcia – usług dla osób starszych, których realizacja opierać się winna na szeroko rozumianej współpracy usługodawców i usługobiorców oraz realnym wykorzystaniu potencjału seniorów, stanowiącego ich kapitał ludzki i kapitał społeczny. Mowa tu o dostrzegalnej możliwości rozwoju koprodukcji osób starszych w obrębie dedykowanych im bezpośrednio usług społecznych, stanowiących alternatywę zabezpieczenia dotychczas organizowanego głównie w obrębie relacji rodzinnych. Właśnie tak zorganizowana wymiana między formalnymi organizatorami świadczeń oraz osobami starszymi, opierająca się na pozarodzinnych, tzw. słabych więziach społecznych (Granovetter, 1983), stanowić może skuteczną alternatywę dotychczasowych stylów funkcjonowania, generującą rezultaty korzystne bezpośrednio nie tylko dla osób starszych (w wymiarze indywidualnym

czy grupowym), ale również dla całego społeczeństwa. Pojawia się więc tu idea osobistej i społecznej produktywności osób starszych, identyfikowana z rezultatami osiąganymi dzięki wykorzystaniu zasobów własnych seniorów – wartości społecznych identyfikowanych oraz osiąganym w wymiarze indywidualnym i zbiorowym.

Cele pracy

Prezentowany tom stanowi autorską propozycję socjologicznego opisu zjawiska koprodukcji usług społecznych jako źródła osobistej i społecznej produktywności osób starszych. Główną oś koncepcyjną opracowania, określającą jednocześnie jego cel poznawczy, stanowi próba połączenia idei koprodukcji usług społecznych z produktywnością osób starszych, wskazująca na potencjalne relacje zachodzące między tymi zjawiskami. Zgodnie ze stanem wiedzy autora zarówno w Polsce, jak i za granicą nie prowadzono dotychczas analiz w tym zakresie, nie tylko w ramach socjologii, ale również pozostałych nauk. Dlatego celem teoretycznym pracy stał się opis – wraz ze wzajemnym uszeregowaniem – pojęć stanowiących szkielet i wypełnienie prezentowanej perspektywy teoretycznej. Zaliczone do nich zostały: *koprodukcja*, *produktywności osobista i społeczna osób starszych*, *usługi społeczne*, *kapitał ludzki* i *kapitał społeczny*. Na podstawie przeprowadzonej w ten sposób analizy pojęciowej opracowany został autorski schemat operacyjny dla usług organizowanych i świadczonych w ramach Programu Wieloletniego „Senior+”, ukazujący, jak koprodukcja osób starszych, opierająca się na wykorzystaniu ich kapitałów – ludzkiego i społecznego, generuje ich osobistą i społeczną produktywność. Można zatem uznać, że publikacja stanowi bezpośrednią odpowiedź na utrzymujący się w tym zakresie deficyt kompleksowych opracowań w polskiej przestrzeni naukowej. Należy podkreślić, że pojęcie *produktywności osób starszych* pojawiło się stosunkowo niedawno w rodzimej retoryce, nie wywołując dotychczas powszechnego zainteresowania ze strony badaczy. Przywołują je w swoich pracach głównie Szukalski (2006, 2009b, 2012, 2014a, 2014b), Barbara Szatur-Jaworska (Szatur-Jaworska, Szukalski, 2014), oraz okazjonalnie Katarzyna Białożyty (2014) czy Renata Konieczno-Woźniak (2013). Także idea koprodukcji pojawiła się w polskiej nauce dopiero kilka lat temu. Doczekała się już szczegółowych i wartościowych publikacji polskich autorów, szeroko cytowanych również w prezentowanym opracowaniu. Do ich grona zaliczyć należy przede wszystkim

Tomasza Kaźmierczaka (2011, 2012, 2014), Dawida Sześciło (2014, 2015a, 2015b, 2015c, 2015d) oraz Annę Ciepielewską-Kowalik (2016). Nie prowadzono jednak dotychczas pogłębionych analiz użyteczności tej koncepcji w kontekście problematyki związanej z procesem starzenia się społeczeństwa. Na swoisty potencjał w tym zakresie uwagę zwracali jedynie Maria Zrałek (2014a) oraz autor niniejszego opracowania (Gawron, 2017a, 2020; Gawron, Klimczuk, Szweda-Lewandowska, 2021).

Nakreślone ramy pojęciowe stanowiły podstawę do wyznaczenia celu empirycznego monografii. Chociaż szeroko rozumiane osobnicze i społeczne funkcjonowanie osób starszych jest chętnie podejmowanym zagadnieniem w badaniach rodzimych i zagranicznych uczonych, to jednak stosunkowo najczęściej ujmowane jest ono w kategoriach pojęciowych aktywności i aktywizacji. Tymczasem operacjonalizacja autorskiego dochodzenia empirycznego opierała się na odwołaniu do koprodukcji i produktywności osób starszych, budujących i będących odzwierciedleniem ich osobistego i społecznego zaangażowania w obrębie dedykowanych im usług społecznych. Tym samym celem badawczym monografii stał się opis zjawiska koprodukcji usług społecznych podejmowanej przez osoby starsze i stanowiącej potencjalne źródło ich osobistej i społecznej produktywności. W zrealizowaniu tak określonego celu pomocny okazał się autorski schemat operacyjny, wyznaczający oś zagadnieniową dla ogólnopolskich badań wśród reprezentantów grup zaangażowanych w organizację i świadczenie usług społecznych, wdrażanych w ośrodkach powołanych do działania w ramach rządowego Programu Wieloletniego „Senior+”. W badaniach uczestniczyli formalni organizatorzy (osoby zarządzające i personel) oraz beneficjenci (osoby w wieku 60+) usług stanowiących ofertę programową poszczególnych ośrodków (dziennych domów i klubów „Senior+”). Należy jednak wyjaśnić, że ambicją i celem autora bynajmniej nie było dokonanie za pośrednictwem prowadzonych analiz monitoringu czy ewaluacji działalności osób zaangażowanych w prowadzenie badanych placówek „Senior+”, a tym bardziej wdrażanego Programu Wieloletniego „Senior+” jako mechanizmu realizowanej polityki senioralnej państwa polskiego. Celem tego przedsięwzięcia było dokonanie oglądu praktyk koprodukcyjnych podejmowanych przez osoby starsze, korzystające z usług społecznych bezpośrednio im dedykowanych, oraz odkrycie produktywnych rezultatów tych aktywności w wymiarze osobistym i społecznym.

Główne pytanie badawcze

Czy koprodukcja usług społecznych realizowanych w ramach Programu Wieloletniego „Senior+” stanowi źródło osobistej i/lub społecznej produktywności osób starszych?

Przedmiot badań i przyjęta metodologia

Na potrzeby prezentowanego tomu autor zaprojektował i przeprowadził badania w ośrodkach (dziennych domach i klubach) organizowanych w ramach Programu Wieloletniego „Senior+”. Dlatego przedmiotem analizy stali się formalni organizatorzy (osoby zarządzające i personel) oraz beneficjenci tych usług (osoby w wieku 60+) jako przedstawiciele dwóch podstawowych środowisk zaangażowanych w realizację oferty programowej na poziomie poszczególnych placówek.

Ze względu na obowiązujące w skali całego kraju ograniczenia wynikające bezpośrednio z zagrożeń epidemiologicznych, związanych z obecnością wirusa SARS-CoV-2, badania przeprowadzono w dwóch etapach – między grudniem 2020 r. i lipcem 2021 r.

Do pierwszego etapu zaproszeni zostali tylko organizatorzy usług (osoby zarządzające i personel) ośrodków „Senior+”. W celu dotarcia do przedstawicieli wszystkich dziennych domów i klubów powołanych w ramach programu wykorzystano technikę badania ankietowego online (CAWI – *Computer – Assisted Web Interview*).

W drugim etapie badań uczestniczyli reprezentanci obydwu środowisk (organizatorzy i beneficjenci usług). Dla uzyskania ogólnokrajowej skali badania zdecydowano się na celowo-losowy dobór ośrodków działających w obrębie wszystkich 16 województw (każde województwo było reprezentowane przez jeden ośrodek). W ramach tego etapu zarządzających i personel odwiedzanych ośrodków zaproszono do udziału w indywidualnych wywiadach pogłębionych (IDI – *Individual In-depth Interview*). Z kolei odbiorcy usług (osoby w wieku 60+) uczestniczyli w zogniskowanych wywiadach grupowych (FOCUS – *Focus Group Interview*) oraz bezpośrednich wywiadach kwestionariuszowych (PAPI – *Paper and Pencil Interview*).

Realizacja tak szerokiego przedsięwzięcia badawczego zapewniła zgromadzenie obszernego materiału empirycznego, pozwalającego na sporządzenie

możliwie obiektywnej analizie, opierającej się na opiniach i poglądach reprezentantów środowisk bezpośrednio zaangażowanych w organizację i świadczenie usług społecznych w ramach Programu Wieloletniego „Senior+”.

Struktura pracy

Głównymi determinantami struktury prezentowanego tomu były przyjęte cele i problemy badawcze, określające jego teoretyczno-empiryczny charakter. Opracowanie budują zatem trzy zasadnicze części:

- *teoretyczna* – w jej skład wchodzi cztery pierwsze rozdziały stanowiące próbę autorskiej delimitacji ram pojęciowych oraz zawierające prezentację obecnych w literaturze koncepcji podejmowanych zagadnień problemowych;
- *metodologiczna* – zamykająca się w 5. rozdziale, poświęconym w pełni prezentacji przyjętych założeń i zaprojektowanych rozwiązań metodologicznych, wyznaczających kierunki i zakres przeprowadzonych badań terenowych;
- *empiryczna* – składająca się również z jednego rozdziału poświęconego w całości prezentacji analizy obszernego materiału empirycznego, uzyskanego w wyniku konsekwentnej realizacji wszystkich zaplanowanych etapów postępowania badawczego.

Opracowanie otwiera *Wprowadzenie*, stanowiące osobiste zaproszenie do lektury kierowane przez autora do potencjalnych czytelników, zamyka je natomiast zakończenie, zawierające podsumowanie oraz refleksje końcowe. Zgodnie z obowiązującymi standardami studium zawiera także szerokie zestawienie bibliograficzne, obejmujące rodzime i zagraniczne opracowania stanowiące inspirację dla autora oraz załączniki w postaci narzędzi badawczych zaprojektowanych na potrzeby autorskich badań i wykorzystanych w ich ramach.

Mając pełną świadomość, że prezentowane opracowanie nie wyczerpuje możliwych obszarów eksploracji i interpretacji analizowanych zjawisk oraz prób uzupełnienia dotychczasowych ram definicyjnych podejmowanych zagadnień, autor pozostaje z nadzieją, że stanowić ono będzie źródło inspiracji dla osób zainteresowanych podejmowaną tu problematyką. Poruszane zagadnienia rozpatrywać można w różnych wymiarach znaczeniowych, zależnych często od indywidualnego podejścia oraz reprezentowanej, wybranej dziedziny nauki. Zaproponowane rozstrzygnięcia stanowią jedynie – co wypada stanowczo podkreślić – autorską wizję i próbę konsolidacji definicyjnej, tworzącej spójny schemat pojęciowy, który w przyszłości podlegać może dalszej analizie.

Podziękowania

Prezentowany tom, choć stanowi autorskie opracowanie podejmowanych zagadnień problemowych, nie mógłby powstać bez udziału szerokiego grona osób, których wsparcie i zaangażowanie okazało się warunkiem niezbędnym dla stawiania kolejnych kroków w podejmowanej analizie. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich z imienia i nazwiska. Dlatego w pierwszej kolejności pragnę serdecznie podziękować Profesorowi zw. dr. hab. Markowi Szczepańskiemu, który zechciał wprowadzić mnie w meandry nauki, mistrzowsko określając kierunki warte zainteresowań, nie szczędząc przy tym krytycznych acz zawsze życzliwych uwag. Szczególne podziękowania kieruję również w stronę dr. hab. Adama Bartosza prof. UŚ, który uraczył mnie licznymi rozmowami stanowiącymi ciągłą inspirację i zachętę do dalszej eksploracji badawczej. Dyrektorem Instytutu Socjologii – dr. hab. Tomaszowi Nawrockiemu prof. UŚ i dr. hab. Rafałowi Musterowi prof. UŚ – wdzięczny jestem za nieustające zaufanie i cierpliwość oraz motywację i wsparcie, również finansowe, bez którego niemożliwa byłaby realizacja ogólnopolskich badań.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować wszystkim swoim rozmówcom – formalnym organizatorom i beneficjentom usług organizowanych w ramach Programu Wieloletniego „Senior+” – kierownikom i personelowi badanych ośrodków oraz osobom starszym, za ich onieśmielającą życzliwość, ciepłe przyjęcie i chęć rozmowy, ale też niejeden talerz zupy czy kawałek domowego ciasta, których smak na zawsze pozostanie w mojej pamięci.

Na ostateczny kształt prezentowanego tomu mieli również wpływ szanowni recenzenci wydawniczy – Profesor dr hab. Krzysztof Frysztański oraz dr hab. Piotr Szukalski prof. UŁ. Ich życzliwa krytyka okazała się fundamentalna dla prezentowanych rozważań, skłaniając autora do weryfikacji niektórych założeń, ale przede wszystkim przyczyniła się do wzmocnienia pierwotnego przekonania o istotności podejmowanej problematyki oraz słuszności przyjętej perspektywy jej opisu i analizy.

Nie mogę zapomnieć również o Szanownych Koleżankach i Kolegach – pracownikach Instytutu Socjologii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, którym chciałbym podziękować za wszystkie wspólne przedsięwzięcia naukowo-badawcze, ale też korytarzowe rozmowy, które wielokrotnie okazywały się inspiracją i zaczynem do konkretnych działań.

Na koniec szczególnie podziękowania kieruję do mojej żony i dzieci, których cierpliwość i wyrozumiałość nieustannie motywują mnie do działania nawet w chwilach zwątpienia. To Ich obecność nadaje sens mojemu życiu.